

IWONA PIETRZYK

Instytut Historii, Uniwersytet Śląski w Katowicach

<https://orcid.org/0000-0002-9476-353X>

iwona.pietrzyk@us.edu.pl

Motywy graficzne w inicjałach dokumentów biskupów wrocławskich w średniowieczu

1. Motywy zwierzęce – 2. Motywy roślinne – 3. Motywy geometryczne – 4. Wypełnianie inicjału atramentem – 5. Inicjały pozbawione zdobień – 6. Inicjał w postaci konturu litery – 7. Dokumenty bez inicjałów

Inicjał, rozumiany jako pierwsza, rozpoczynająca dany przekaz litera, zwyczajowo stanowił jeden z najbardziej wyróżnionych graficznie elementów tekstu¹. Niejednokrotnie, dzięki kunsztownemu wykonaniu, urastał on do dzieła sztuki, mając za zadanie wzbudzić zainteresowanie odbiorcy nie tylko swym arcyzmem, ale i tekstem, który rozpoczynał. W średniowieczu do szczególnie wyrafinowanych, wykonywanych z dbałością o szczegóły, należały inicjały zamieszczane w kodeksach. To im przede wszystkim poświęcona była dotychczasowa uwaga badaczy². Zdecydowanie mniejszym zainteresowaniem cieszyły się inicjały dokumentowe,

¹ Definicja podana za: Paul Gehin. Red. 2008. *Jak czytać rękopis średniowieczny*. Tłum. Barbara Spiralska. Warszawa: Mówią Wieki, 109. Zob. też: Barbara Miodońska. 1993. *Małopolskie malarstwo książkowe 1320–1540*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 105.

² Warto w tym miejscu przytoczyć przykładowo prace: Jonathan J.G. Alexander. 1978. *Initialen aus großen Handschriften*. München: Prestel Verlag; Jonathan J.G. Alexander. 1992. *Medieval Illuminators and Their Methods of Work*. London: Yale University Press; Jürgen Gutbrod. 1965. *Die Initiale in Handschriften des achten bis dreizehnten Jahrhunderts*. Stuttgart: Kohlhammer; Carl Nordenfalk. 1970. *Die Spätantiken Zierbuchstaben*. Stockholm: Egnellska Boktryckeriet; Edward Potkowski. 2007. *Imagines verborum. O inicjałach i przestrzeni wizualnej w książce wczesnego średniowiecza. W Polska, Europa, Afryka. Studia ofiarowane Profesorowi Bronisławowi Nowakowi w 65. rocznicę urodzin*. Red. Marian Dygo, Adam Koseski, Marek Pawełczak, Józef R. Szaflik, Paweł P. Wiczorkiewicz, 147–158. Pułtusk: Akademia Humanistyczna im. Aleksandra Gieysztora; Dariusz Tabor. 2004.

najczęściej dużo skromniejsze, wykonane z mniejszą pieczołowitością, podporządkowane pragmatycznym aspektom tekstów, które rozpoczynały³.

Niniejsze uwagi poświęcone zostały motywom graficznym wykorzystywanym do ozdabiania inicjałów średniowiecznych dokumentów biskupów wrocławskich. Podstawę prezentowanych poniżej rozważań stanowiły zachowane w oryginale dokumenty, uznawane powszechnie za wytwór kancelarii biskupiej, co szczególnie ma znaczenie dla wcześniejszego okresu, tj. do około połowy XIII w., kiedy urząd ten dopiero się kształtował, a to powodowało, że stosunkowo często dyktat dyplomów pochodził od odbiorców zainteresowanych posiadaniem dokumentów. Poruszone tutaj kwestie bez wątpienia nie wyczerpują w pełni podjętej tematyki i traktować należy je jedynie jako wprowadzenie do dalszych, pogłębionych badań nad dokumentami i kancelarią, zwłaszcza zaś nad pismem dokumentów biskupów wrocławskich⁴.

Sądząc jedynie na podstawie liczby wystawianych dokumentów, wrocławska, średniowieczna kancelaria biskupia była świetnie zorganizowanym i funkcjonującym urzędem. Pod względem graficznym dokumenty przez nią wystawiane prezentują się jednak raczej skromnie, a pojawiające się w nich ozdobniki są zazwyczaj mało okazałe i stosowane głównie w pierwszych literach rozpoczynających cały tekst. Już pobieżna analiza materiału dyplomatycznego wskazuje, że zdobienia wykonywane były przez tego samego pisarza, który spisywał dany dokument. Wskazuje na to chociażby użyty do zdobień atrament, ten sam, którym spisywano cały

Iluminacje cysterskich kodeksów śląskich XIII w. Kraków: Księgarnia Akademicka; Dariusz Tabor. 2008. *Malarstwo książkowe na Śląsku w XIV w.* Kraków: Księgarnia Akademicka.

³ Do klasycznej już chyba pracy poświęconej aspektom graficznym dokumentów zaliczyć należy: Peter Rück. Oprac. 1996. *Graphische Symbole in mittelalterlichen Urkunden. Beiträge zur diplomatischen Semiotik.* Sigmaringen: Jan Thorbecke Verlag. Pośród polskich prac na ten temat należy wymienić: Irena Sułkowska-Kurasiowa. 1991. Inicjały na średniowiecznych dokumentach monarchicznych w Polsce (do 1444 r.). W *Kultura średniowieczna i staropolska. Studia ofiarowane Aleksandrowi Gięsztorowi w pięćdziesięciolecie pracy naukowej.* Red. Danuta Gawinowa i in., 171–177. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe; Maria Koczerska. 2004. *Zbigniew Oleśnicki i Kościół krakowski w czasach jego pontyfikatu (1423–1455).* Warszawa: DiG; Maria Koczerska. 1983. „Miniatura na dokumencie odpustowym kardynała Oleśnickiego z 1449 r.”. *Biuletyn Historii Sztuki* 45:163–174; Marek Walczak. 2002. Ikonografia miniatury na dokumencie odpustowym kardynała Zbigniewa Oleśnickiego z roku 1449 w świetle papieskiej i soborowej propagandy w średniowieczu. W *Magistro et Amico amici discipulique. Lechowi Kalinowskiemu w osiemdziesięciolecie urodzin.* Red. Jan Gadomski i in., 481–504. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego; Dorota Dębosz. 2009. Kultura piśmienna kancelarii Przemysławów opawskich do początku XV w. W *Drugie polsko-czeskie forum młodych mediewistów. Mediewista wobec źródła – teoria i praktyka.* Red. Józef Dobosz, Jakub Kujawiński, Marzena Matla-Kozłowska, 229–242. Poznań: Instytut Historii UAM; Iwona Pietrzyk. 2017. „Inicjały na czternastowiecznych dokumentach książąt opolskich (Bolesława II i Bolesława III)”. *Średniowiecze Polskie i Powszechnie* 9 (13): 93–112.

⁴ Jak dotąd dysponujemy tylko jednym opracowaniem monograficznym poświęconym dokumentom i kancelarii biskupów wrocławskich. Zob. Rościśław Żerelik. 1991. *Kancelaria biskupów wrocławskich do 1301 r.* Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.

dokument. Podobnie jak w dokumentach innych wystawców tego czasu, można spostrzec też, że najpierw spisywany był cały tekst dyplomu, potem zaś dorysowywano początkowy inicjał⁵. Często odnosi się wręcz wrażenie, że dla danego inicjału planowano pierwotnie inne rozwiązanie graficzne. Plany te jednak najwyraźniej musiały ulec zmianie, gdyż ostatecznie wrysowano w dokument inicjał sprawiający wrażenie zaburzenia graficznego porządku całego tekstu.

Pośród motywów zdobniczych inicjałów dokumentów biskupich wyróżnić można kilka tendencji, wśród których wymienić należy stosowanie zdobień: z motywem zwierzęcym, z motywem roślinnym oraz z motywem geometrycznego wzoru. Ponadto w dokumentach znajdujemy też prostsze rozwiązania zdobnicze jak wypełnianie atramentem trzonu litery lub pogrubianie jej konturu, wyróżnianie inicjału za pomocą zwiększenia jego wielkości względem pozostałej części tekstu, czy wreszcie pozostawianie inicjału w postaci jedynie konturu litery. Części zaś dokumentom nie wrysowano inicjału w ogóle, pomimo ich uwierzytelnienia i wprowadzenia w obieg prawny. Kwestia ta, niezwykle interesująca, jest jednak słabo jak do tej pory rozpoznana w nauce⁶.

1. Motywy zwierzęce

Pośród ornamentów zwierzęcych w analizowanych dyplomach spotykamy tylko jeden – rybę, czyli najstarszy symbol chrześcijaństwa⁷. Motyw ten widoczny jest w dokumentach biskupów w całym średniowieczu. Wykorzystywany był do ozdabiania inicjałów w dokumentach o rozszerzonym formularzu, tak więc dotyczących najczęściej szeroko rozumianego przeniesienia praw własności. Stosowany w takich dokumentach formularz zawsze rozpoczynała inwokacja przyjmująca brzmienie: *In nomine Domini amen*, gdy tekst spisany był w języku łacińskim, oraz: *In Gotes namen amen*, gdy tekst sporządzono w języku niemieckim. Bez względu na użyty język ozdabianym inicjałem była zawsze litera „I”, o której

⁵ Iwona Pietrzyk. 2021. „Zaniedbanie, brak czasu czy powszechna praktyka średniowiecznych kancelarii, czyli o brakujących inicjałach w dokumentach śląskich”. *Sredniowiecze Polskie i Powszechne* 13 (17): 178.

⁶ Na temat dokumentów tzw. bezinicjałowych zob. Pietrzyk. 2021. „Zaniedbanie, brak czasu czy powszechna praktyka średniowiecznych kancelarii”, 161–181.

⁷ Na temat tego symbolu zob. np.: Rafał Zarzeczny. 2004. „Ryba jako symbol eucharystyczny w literaturze, ikonografii i epigrafice wczesnochrześcijańskiej”. *Studia Antiquitatis Christianae* 17: 245–265. Na wielu stronach internetowych można odnaleźć dodatkowe, ciekawe informacje na temat tego chrześcijańskiego symbolu. Ogólnie na temat średniowiecznej teologii zob.: Giulio d’Onofrio. 2005. *Historia teologii. Epoka średniowiecza*. Tłum. Wiesław Szymona. Kraków: Wydawnictwo M.

można by rzec, że wręcz idealnie nadaje się, by w jej trzon wkomponować jakiś element ornamentowy, a w tym przypadku ryby. Pod względem graficznym przedstawienia prezentowały bardzo różny poziom artystyczny. Jedne były jedynie prostym oddaniem kształtu ryby, rozpoznawalnym jedynie poprzez zaznaczenie oka i skrzeli zwierzęcia, inne prezentowały znacznie bardziej zaawansowany poziom, pozwalający dostrzec nie tylko talent, ale i duże zaangażowanie samego skryby w wykonywaną pracę⁸. Warto w tym miejscu wskazać, że niejednokrotnie, jak pokazały to badania na innym materiale dyplomatycznym, ci sami pisarze na różnych dokumentach przez siebie spisywanych wykonywali inicjały o różnym stopniu dopracowania, staranności oraz bogactwa zdobień⁹. W przypadku dokumentów biskupów wrocławskich wiadomo na pewno, że na sposób przedstawiania ornamentu nie miał wpływu czas jego wykonania. Jedno z najprostszych przedstawień spotykamy w dokumencie bpa Konrada z 1421 r.¹⁰ (ilustracja nr 1), nieco bardziej zaś zaawansowane graficznie w dokumentach bpa Waclawa z 1404 r.¹¹ (ilustracja nr 2) oraz bpa Piotra Nowaka z 1456 r.¹² (ilustracja nr 3). Zdecydowanie zaś najbardziej rozwinięte artystycznie przedstawienie znajdujemy w dyplomie bpa Jana Turzo z 1506 r.¹³ (ilustracja nr 4).

⁸ Proste przedstawienia ryby znajdujemy np. w dokumentach: bpa Waclawa z 1386 r. (Archiwum Państwowe w Opolu [dalej: AP Opole]. Zespół: Akta miast [dalej: Am]. Am Nysy, nr 60, regest dokumentu zob. 2004. *Regesty dokumentów przechowywanych na Górnym Śląsku*. Red. Antoni Barciak, Karel Müller. T. 1. Opawa – Opole – Katowice: Zemský archiv v Opavě, Archiwum Państwowe w Opolu, Archiwum Państwowe w Katowicach [dalej: Regesty I], nr 180); bpa Waclawa z 1409 r. (AP Opole. Am Nysy, nr 104, regest dokumentu zob. 2011. *Regesty dokumentów przechowywanych na Górnym Śląsku*. Red. Antoni Barciak, Karel Müller. T. 2. Opawa – Opole – Katowice: Zemský archiv v Opavě, Archiwum Państwowe w Opolu, Archiwum Państwowe w Katowicach [dalej: Regesty II], nr 93); bpa Konrada z 1421 r. (AP Opole. Am Nysy, nr 134; Regesty II, nr 289); bpa Konrada z 1434 r. (AP Opole. Am Nysy, nr 174; Regesty II, nr 449). Inicjały wykonane z większym kunsztem i dbałością o szczegóły znajdujemy np. w dokumentach: bpa Waclawa z 1404 r. (AP Opole. Am Nysy, nr 92; Regesty II, nr 20); bpa Konrada z 1427 r. (AP Opole. Am Nysy, nr 151; Regesty II, nr 372); bpa Piotra z 1456 r. (AP Opole. Am Nysy, nr 206; regest dokumentu zob. 2017. *Regesty dokumentów przechowywanych na Górnym Śląsku*. Red. Antoni Barciak, Karel Müller. T. 3. Opawa – Opole – Katowice: Zemský archiv v Opavě, Archiwum Państwowe w Opolu, Archiwum Państwowe w Katowicach [dalej: Regesty III], nr 75); bpa Jana z 1506 r. (AP Opole. Akta miasta Paczkowa, nr 93).

⁹ Iwona Pietrzyk. 2017. „Inicjały na czternastowiecznych dokumentach książąt opolskich”, 107. Aby dokonać podobnych ustaleń wobec dokumentów biskupów wrocławskich, niezbędne jest najpierw opracowanie funkcjonowania kancelarii tychże hierarchów.

¹⁰ Dokument dotyczy potwierdzenia sprzedaży majątku. Zob. AP Opole. Am Nysy, nr 134; Regesty II, nr 289.

¹¹ Dokument dotyczy potwierdzenia przekazania czynszu przez jednego z mieszczan nyskich na rzecz ołtarza w kaplicy Najświętszej Maryi Panny. Zob. AP Opole. Am Nysy, nr 92; Regesty II, nr 20.

¹² Dokument dotyczy poświadczenia rezygnacji z dóbr w Złotogłowicach przez starostę otmucowskiego. Zob. AP Opole. Am Nysy, nr 209; Regesty III, nr 75.

¹³ AP Opole. Am Paczkowa, nr 93.

2. Motywy roślinne

Równie częstym, obok ryby, sposobem ozdabiania inicjału „I”, rozpoczynającego inwokację, było wykorzystywanie motywów roślinnych. Te również pojawiają się w dokumentach w czasie całego średniowiecza. Ciekawe, chociaż bardzo proste rozwiązanie graficzne zastosowano w dokumencie bpa Przeclawa z Pogorzeli z 1368 r.¹⁴ (ilustracja nr 5). Trzon litery został tutaj tak wystylizowany, by przynosił skojarzenie z liściem, o czym ma utwierdzić w tym przekonaniu poprowadzona wewnątrz trzonu rozgałęziająca się linia, sugerująca unerwienie rośliny. Do najpiękniejszych inicjałów o ornamencie roślinnym zaliczyć należy dwa, w których trzonach wrysowano liście dębu. Jeden z dokumentów pochodzi z 1372 r., a jego wystawcą był bp Przeclaw¹⁵ (ilustracja nr 6). Drugi, nieco późniejszy, wystawił bp Waclaw w 1383 r.¹⁶ (ilustracja nr 7). Oba inicjały wykonano z wielką starannością o estetykę, artystyczny przekaz, ale i szczególną dbałość o rozpoznawalność ornamentu. Patrząc na inicjał, nie ma się wątpliwości, że autorowi zależało na wykorzystaniu do ozdobienia inicjału właśnie liści dębu, być może dlatego, że dąb w kulturze już od czasów słowiańskich zwykło postrzegać się jako królewskie drzewo, symbol wytrzymałości, długowieczności, siły, ale i mądrości¹⁷. Kolejny z motywów roślinnych odnajdujemy w dokumencie bpa Jodoka z Rožemberka z 1462 r.¹⁸ (ilustracja nr 8). Do ozdobienia inicjału wykorzystano winorośl przywodzącą w naturalny sposób na myśl wino symbolizujące dostatek, pokój, radość i życie wieczne¹⁹. Wykorzystany motyw jest bardzo zresztą spójny z treścią samego dokumentu regulującego doczesne sprawy jednego z mieszczan nyskich.

¹⁴ Dokument dotyczy potwierdzenia sprzedaży czynszu w Świątowie Polskim. Zob. AP Opole. Am Nysy, nr 35; Regesty I, nr 98.

¹⁵ Dokument dotyczy potwierdzenia przez biskupa zakupu czynszu oraz innych dóbr na rzecz altarii w kościele pw. św. Jana w Nysie. Zob. AP Opole. Am Nysy, nr 40; Regesty I, nr 107.

¹⁶ Dokument dotyczy potwierdzenia ugody pomiędzy plebanem w Świątowie Polskim a Marcinem, mieszczaninem nyskim. Zob. AP Opole. Am Nysy, nr 56; Regesty I, nr 159.

¹⁷ Przemysław P. Tomczyk, Paulina Pruszkowska-Przybylska, Alicja Klejps. 2016. „Symbole państwowe jako obiekt zainteresowania etnobotaniki – występowanie motywów drzew w symbolach państwowych krajów słowiańskich i ich znaczenie”. *Etnobiologia Polska* 6: 117–128.

¹⁸ Dokument dotyczy potwierdzenia sprzedaży majątku po zmarłej osobie. Zob. AP Opole. Am Nysy, nr 224; Regesty III, nr 132.

¹⁹ Zob. hasło „winorośl” w: Juan E. Cirlot. Oprac. 2001. *Słownik symboli*. Tłum. Ireneusz Kania. Kraków: Wydawnictwo Znak, 52; oraz hasło „wino” w: Jerzy Rajman. Oprac. 2006. *Encyklopedia średniowiecza*. Kraków: Wydawnictwo Zielona Sowa, 1026.

3. Motywy geometryczne

Motywy geometryczne pojawiające się w dokumentach biskupich przybierały bardzo różnorodne formy, prezentując zarazem też różną staranność ich wykonania. Także przy tego typu zdobieniach napotykałyśmy na zróżnicowany stopień wykorzystywanych zdobień: począwszy od bardzo prostego, widniejącego na inicjale dokumentu bpa Waclawa z 1406 r.²⁰ (ilustracja nr 9), aż po zaawansowane graficznie ornamenty, widniejące na dokumentach tegoż duchownego z 1387 r.²¹ (ilustracja nr 10) oraz 1417 r.²² (ilustracja nr 11). Stosunkowo częstą sytuacją było łączenie ze sobą różnych elementów geometrycznych z roślinnymi oraz zwierzęcymi, tworząc w ten sposób swoiste hybrydy zdobnicze.

4. Wypełnianie inicjału atramentem

Wypełnianie atramentem wnętrza inicjału lub tylko pogrubienie konturu litery to zdecydowanie najbardziej powszechny i popularny sposób zdobienia inicjałów w okresie całego średniowiecza. Znajdujemy go zarówno w dokumentach wystawców świeckich jak i duchownych²³. Nieobcy był również dokumentom biskupów wrocławskich. Zdobienia tego typu występowały jak w przypadku wcześniejszych zdobień, w całym omawianym okresie. Najstarsze ślady wypełniania inicjału atra-

²⁰ Dokument dotyczy potwierdzenia sprzedaży czynszu jednemu z altarzystów kościoła parafialnego w Nysie. Zob. AP Opole. Am Nysy, nr 99; Regesty II, nr 49.

²¹ Dokumentem potwierdza się sprzedaż sołectwa w Radzikowicach. Zob. AP Opole. Am Nysy, nr 61; Regesty I, nr 185.

²² Dokument potwierdza sprzedaż wszystkich dóbr przez jednego z nyskich mieszczan. Zob. AP Opole. Am Nysy, nr 128; Regesty II, nr 241.

²³ Taki sposób wyróżnienia pierwszej litery bez wątpienia spotkamy w każdej średniowiecznej kancelarii. Potwierdzenie tego stwierdzenia znajdujemy na zdjęciach dokumentów prezentowanych zwyczajowo na końcu opracowań poświęconych tematyce dyplomatycznej. Zob. Maria Biełńska. 1961. „Kancelaria Władysława Łokietka w latach 1296–1299. Ze studiów nad kancelarią wielkopolską”. *Studia Źródłoznawcze* 6: 21–80; Kazimierz Bobowski. 1988. *Dokumenty i kancelarie książęce na Pomorzu Zachodnim do końca XIII w.* Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Aneks, ryc. 5 i 6; Kazimierz Bobowski. 2008. *Dokumenty, kancelarie i ośrodki skrypcyjne na obszarze Księstwa Rugijskiego do 1325 r.* Zielona Góra: Uniwersytet Zielonogórski, 313–314, 347–348, 370–371; Andrzej Wałkowski. 1991. *Dokumenty i kancelaria księcia legnickiego Henryka V Grubego.* Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 94–95 oraz Aneks, fot. 1, 2, 4, 5, 6 i w nieco bardziej urozmaiconej formie fot. 3; Andrzej Wałkowski. 1991. *Dokumenty i kancelaria księcia Bolesława II Rogatki.* Zielona Góra: Uniwersytet Zielonogórski, 109–110 oraz Aneks, fot. 9. Ponadto odsyłam do zobaczenia inicjału na dokumencie Władysława Opolczyka z 1384 r. Fotokopia dokumentu została zamieszczona w publikacji: Wojciech Dominiak. Red. 2016. *Prudnik w średniowieczu. Studia nad początkami miasta.* Prudnik: Muzeum Ziemi Prudnickiej, 104.

mentem znajdujemy w kancelarii bpa Wawrzyńca²⁴ (ilustracja nr 12). Nawet przy tak prostym i mało wyrafinowanym zdobieniu widoczne jest różnicowanie jakości i stopnia dbałości o estetykę. Można więc wyróżnić tu proste wypełnienie atramentem trzonu litery (ilustracje nr 13 i 14)²⁵, poprzez nieco bardziej kunsztowne (ilustracja nr 15)²⁶, aż po najbardziej dopracowany artystycznie motyw przedstawiony w dokumencie bpa Jana Romki z 1300 r. (ilustracja nr 16)²⁷.

W analizowanych dokumentach spotkać można także inny jeszcze wariant tego zdobienia, równie chętnie wykorzystywany przez pisarzy, a polegający jedynie na pogrubianiu konturu inicjału.

5. Inicjały pozbawione zdobień

Proste inicjały, w zasadzie całkowicie pozbawione zdobień – podobnie jak scharakteryzowane powyżej – pojawiają się w dokumentach biskupów wrocławskich w całym średniowieczu. Od tekstu dokumentu wyróżniała je przede wszystkim ich wielkość. Widzimy więc w dokumentach inicjały jedynie nieco większe od pozostałej części tekstu, ale i takie, które wyraźnie górowały swą wielkością, nakreślone niejednokrotnie wzdłuż całego lewego boku tekstu dokumentu. Co interesujące, inicjały pozbawione zdobień występują zarówno w dokumentach z rozbudowanym formularzem, używanym do spraw tzw. wyższej rangi²⁸ (ilustracja nr 17), jak i tych o prostym formularzu, rozpoczynających się najczęściej określeniem *Wir*²⁹ (ilustracja nr 18), czy tylko samym imieniem biskupa³⁰ (ilustracje nr 19 i 20). Zestawiając

²⁴ Dokument dotyczy nadania na rzecz wrocławskich dominikanów. Zob. Archiwum Państwowe we Wrocławiu (dalej: AP Wrocław). Rep. 57, nr 4; Roman Stelmach. Oprac. 2014. *Katalog średniowiecznych dokumentów przechowywanych w Archiwum Państwowym we Wrocławiu*. Racibórz: Wydawnictwo i Agencja Informacyjna WAW Grzegorz Wawoczny, nr 111 (dalej: Katalog).

²⁵ Znajdujące się w dokumentach: bpa Przeclawa z 1359 r. (zob. AP Opole. Am Nysy, nr 27; Regesty I, nr 75) oraz z 1357 r. (zob. AP Opole. Am Nysy, nr 25; Regesty I, nr 70).

²⁶ Jak przykładowo w dokumencie bpa Henryka z Wierzbna z 1307 r. Zob. AP Opole. Am Nysy, nr 5; Regesty I, nr 25.

²⁷ Zob. AP Opole. Am Nysy, nr 3; Regesty I, nr 19.

²⁸ Jak przykładowo dokument bpa Wawrzyńca z 1226 r., dotyczący nadania dziesięciny szpitalowi Świętego Ducha we Wrocławiu. Zob. AP Wrocław. Zespół: Dokumenty miasta Wrocławia, nr 4; Katalog, nr 107.

²⁹ Przykładowo: dokument bpa Konrada z 1421 r. poświadczający przekazanie przez Annę – córkę wójta kluczborskiego swego majątku na rzecz męża. Zob. AP Opole. Am Kluczborka, nr 16; Regesty II, nr 285.

³⁰ Jak np. w dokumencie bpa Nankera, datowanym pomiędzy 1326 a 1341 r., dotyczącym wydania przez biskupa polecenia radzie Nysy zwolnienia więzionego Żyda (zob. AP Opole. Am Nysy, nr 11; Regesty I, nr 54), czy w dokumencie bpa Konrada z 1434 r., dotyczącym dotacji na rzecz

ze sobą dokumenty z różnych lat, można spostrzec, że pozbawione zdobień inicjały w dokumentach o rozbudowanym formularzu stosowano raczej we wcześniejszym okresie, przypadającym mniej więcej do połowy XIII w. W późniejszym czasie brak ozdobników w inicjałach został wyraźnie zarezerwowany dla dokumentów o prostym formularzu. Wraz z wkroczeniem do pisma kancelarii bastardy, czyli od około XV w., inicjały zaczynają przybierać bardziej finezyjne kształty, uzyskane np. poprzez kreślenie każdego z członów litery w postaci odrębnej kreski; nadal jednak pozbawione były dodatkowej ornamentyki³¹.

6. Inicjał w postaci konturu litery

Inicjały wrysowane do dokumentu w postaci jedynie konturu litery wzbudzają spore zaciekawienie badawcze. W dokumentach biskupich tendencję taką widać od około XIV w. Patrząc na dokument opatrzony takim inicjałem, odnosi się wrażenie jakby przejściowości zastosowanego rozwiązania graficznego, tak jakby w dokumencie jedynie chwilowo brakowało ornamentu, który zostanie wkrótce dorysowany. Takie konturowe inicjały zawsze wykorzystywane były do kreślenia litery „I”, rozpoczynającej dokument inwokacją, czyli formułą charakterystyczną dla dokumentów o rozbudowanym formularzu. Przeświadczenie o tymczasowości rozwiązania w postaci wrysowania samego konturu jest dodatkowo wzmacniane konstrukcją samej litery, najczęściej z szerokim, pustym trzonem³² (ilustracje nr 21, 22 i 23). W przypadku zaś jednego z dokumentów bpa Jana Rotha z 1488 r. wydaje się wręcz, że przygotowania do późniejszego ozdabiania inicjału zostały już poczynione, co widać w wymodelowanej części trzonu, przynoszącej skojarzenie z rybią płetwą grzbietową (ilustracja nr 23).

ołtarza w kościele parafialnym pw. św. Jakuba w Nysie (zob. AP Opole. Am Nysy, nr 177; Regesty II, nr 452).

³¹ Podobne spostrzeżenia na podstawie dokumentów monarszych odnotowała Irena Sułkowska-Kurasiowa. 1991. Inicjały na średniowiecznych dokumentach monarszych, 174–175.

³² Niech jako przykład posłużą dokumenty: bpa Przeclawa z 1354 r., dotyczący potwierdzenia sprzedaży ziemi dokonanej pomiędzy mieszczanami nyskimi (zob. AP Opole. Am Nysy, nr 19; Regesty I, nr 61); bpa Konrada z 1426 r., dotyczący sprzedaży czynszu i innych dóbr altarzyście w kościele pw. św. Jakuba (zob. AP Opole. Am Nysy, nr 147; Regesty II, nr 360); bpa Jana z 1488 r., dotyczący darowizny – za zgodą kapituły – Katarzynie, żonie Mikołaja, mieszczanina nyskiego, 12 łanów w Świętowie Polskim (zob. AP Opole. Am Nysy, nr 298).

7. Dokumenty bez inicjałów

Wprowadzanie w obieg prawny dokumentów sporządzonych zgodnie z ówczesnymi regułami prawa, zawierających wszystkie niezbędne formuły, w tym także formuły prawne, uwierzytelnionych pieczęcią, jednak niewykończonych pod względem graficznym, było zjawiskiem, jak pokazały to wstępne badania, stosunkowo powszechnym w średniowieczu. Nieobce było również dokumentom biskupów wrocławskich. Najstarszym z dokumentów, na którym brak inicjału, jest dyplom z 1261 r. wystawiony przez biskupa Tomasza I³³. Moment pojawienia się w kancelarii biskupiej dokumentu bez inicjału, przypadający na mniej więcej połowę XIII w., zbiega się z obserwacjami poczynionymi w kancelariach innych wystawców, zarówno kościelnych, jak i świeckich³⁴. W literaturze pojawiają się różne próby wyjaśnienia tego niezwykłego zjawiska. Według starszych interpretacji pozostawianie dokumentu bez inicjału świadczyło o zatrudnianiu w kancelarii iluminatorów, których zadaniem, po spisaniu dokumentu, było wrysowanie ozdobnego inicjału³⁵. Nowsze badania, przeprowadzone na znacznie szerszym materiale źródłowym, wskazały, że koncepcja ta jest raczej nie do utrzymania chociażby dlatego, że inicjałów nie wrysowywano także w dokumentach wystawianych przez niewielkie kancelarie, wydające zaledwie po kilka dokumentów rocznie. Pośród dokumentów biskupich z całego omawianego okresu zachowało się 25 dokumentów nieposiadających inicjałów. Zarówno te dokumenty, jak i podobne im dokumenty innych wystawców śląskich, polskich, czeskich oraz niemieckich, skłoniły do zrewidowania dotychczasowych poglądów na temat sporządzania dokumentów i zwrócenia uwagi w kierunku odbiorcy i jego udziału w procesie przygotowywania dokumentów, zwłaszcza zaś jego wpływu na aspekty graficzne i zdobnicze³⁶.

³³ Treścią dokumentu jest nadanie klasztorowi Augustianów w Nowogrodzie Bobrzańskim diecezji z Brzeżnicy. Zob. AP Wrocław, Rep. 116, nr 13; Katalog, nr 430.

³⁴ W odniesieniu do dokumentów wystawców niemieckich zob. Andrian Werburg. 1992. „Die Fehlende Initiale”. *Zeitschrift für bayerische Landesgeschichte* 55: 51–64. W odniesieniu do dokumentów śląskich zob. Pietrzyk. 2021. „Zaniedbanie, brak czasu czy powszechna praktyka średniowiecznych kancelarii”, 161–181.

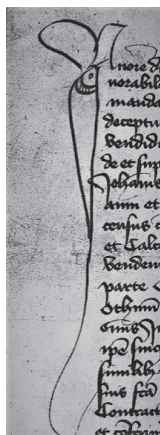
³⁵ Sułkowska-Kurasiowa. 1991. Inicjały na średniowiecznych dokumentach monarszych, 171–177; Koczarska. 2004. *Zbigniew Oleśnicki i Kościół krakowski*, 109.

³⁶ Szczegółową analizę, z odwołaniem także do dokumentów biskupów wrocławskich, zob. Pietrzyk. 2021. „Zaniedbanie, brak czasu czy powszechna praktyka średniowiecznych kancelarii”, 161–181.

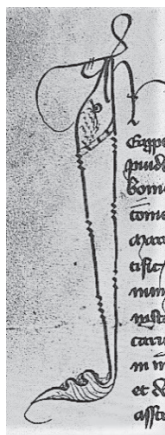
*

Motywy graficzne wykorzystywane do ozdabiania inicjałów średniowiecznych dokumentów biskupów wrocławskich opierały się, jak wskazano powyżej, na kilku kanonach zdobniczych, rozpoznawalnych także w dokumentach innych wystawców tego czasu. Nie odbiegały one tym samym od wypracowanych już podstawowych wzorców, chociaż daje się dostrzec próby zindywidualizowania zdobień poprzez łączenie ze sobą różnych wzorów, jak chociażby motywów zwierzęcych z motywami roślinnymi czy geometrycznymi. Jak bardzo indywidualizacja ta była wynikiem pracy konkretnych pisarzy kancelaryjnych, pragnących wnieść swój niepowtarzalny wkład w ozdabianie dokumentów, przy obecnym stanie badań trudno jest to jednoznacznie orzec. Można natomiast orzec, że stosowane wzorce były bardzo stabilne i utrzymywały się w dokumentach w zasadzie przez całe średniowiecze. Jedynie w przypadku prostych inicjałów, pozbawionych ozdóbek, wyróżniających się względem całego tekstu swą wielkością, można zauważyć pewną tendencję do ewoluowania w postaci niejako zarezerwowania tychże inicjałów, od około połowy XIII w., tylko dla dokumentów o tzw. uproszczonym formularzu. Otwartym pozostaje pytanie, stanowiąc tym samym postulat badawczy: Jakie czynniki decydowały o wykorzystaniu konkretnego wzoru do konkretnego inicjału, czy wpływ na wybór zdobienia miała jedynie fantazja skryby bądź odbiorcy, czy też może korzystano z wypracowanych już wcześniej kanonów, wprowadzając jedynie własne wariacje artystyczne? Gdyby tak właśnie było, niezwykle interesującym byłoby prześledzenie, jeżeli to w ogóle możliwe, dróg przepływu danego wzorca. Odpowiedź na to zagadnienie mogą jednak przynieść dopiero dalsze badania, prowadzone na znacznie szerszym materiale dokumentowym.

Material ilustracyjny

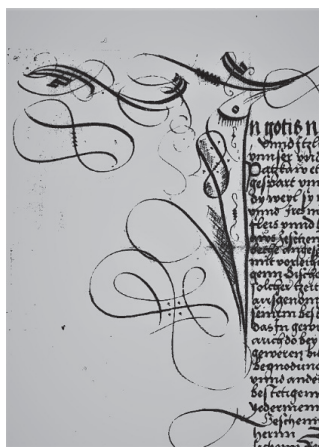
Ilustracja nr 1. Inicjał na dokumencie biskupa wrocławskiego Konrada z 1421 r. AP Opole. Am Nysy, nr 134.

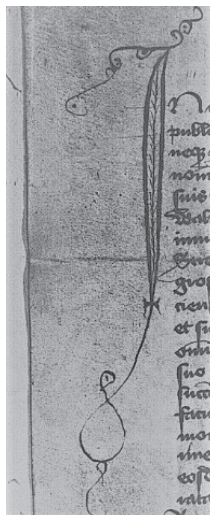
Ilustracja nr 2. Inicjał na dokumencie biskupa wrocławskiego Wacława z 1404 r. AP Opole. Am Nysy, nr 92.

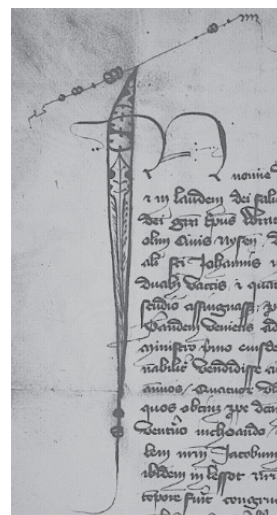
Ilustracja nr 3. Inicjał na dokumencie biskupa wrocławskiego Piotra z 1456 r. AP Opole. Am Nysy, nr 209.

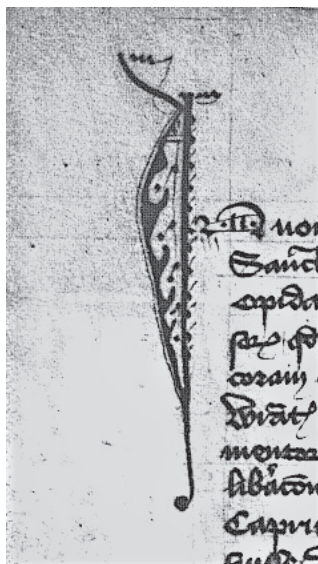
Ilustracja nr 4. Inicjał na dokumencie biskupa wrocławskiego Piotra z 1506 r. AP Opole. Am Paczkowa, nr 93.

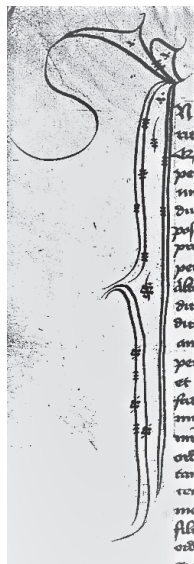
Ilustracja nr 5. Inicjał na dokumencie biskupa wrocławskiego Przeclawa z 1368 r. AP Opole. Am Nysy, nr 35.

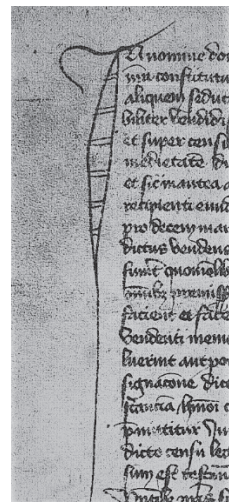
Ilustracja nr 6. Inicjał na dokumencie biskupa wrocławskiego Przeclawa z 1368 r. AP Opole. Am Nysy, nr 40.

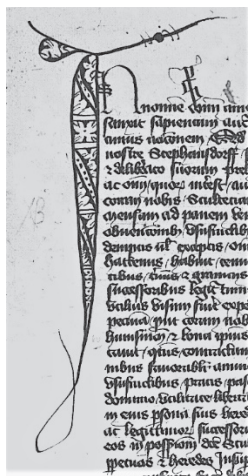
Ilustracja nr 7. Inicjał na dokumencie biskupa wrocławskiego Wacława z 1383 r. AP Opole. Am Nysy, nr 56.

Ilustracja nr 8. Inicjał na dokumencie biskupa wrocławskiego Jodoka z 1462 r. AP Opole. Am Nysy, nr 224.

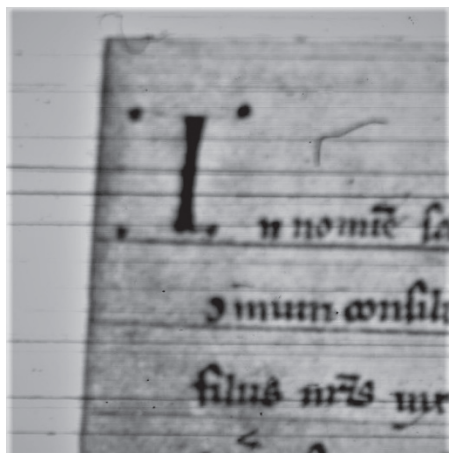
Ilustracja nr 9. Inicjał na dokumencie biskupa wrocławskiego Wacława z 1406 r. AP Opole. Am Nysy, nr 99.

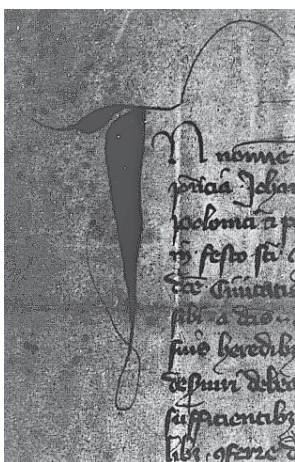
Ilustracja nr 10. Inicjał na dokumencie biskupa wrocławskiego Wacława z 1387 r. AP Opole. Am Nysy, nr 61.

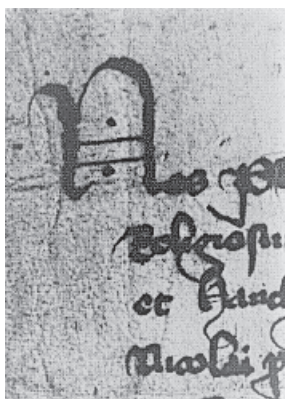
Ilustracja nr 11. Inicjał na dokumencie biskupa wrocławskiego Wacława z 1417 r. AP Opole. Am Nysy, nr 128.

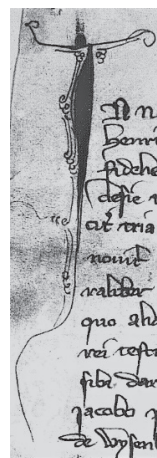
Ilustracja nr 12. Inicjał na dokumencie biskupa wrocławskiego Wawrzyńca z 1226 r. AP Wrocław. Rep. 57, nr 5 (4).

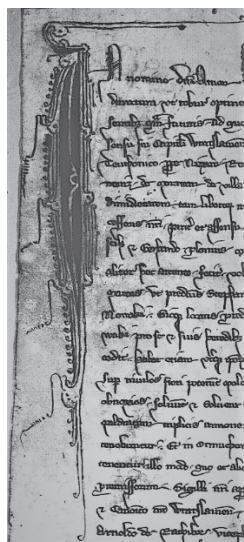
Ilustracja nr 13. Inicjał na dokumencie biskupa wrocławskiego Przecława z 1359 r. AP Opole. Am Nysy, nr 27.

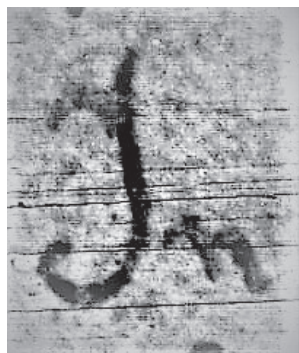
Ilustracja nr 14. Inicjał na dokumencie biskupa wrocławskiego Przecława z 1357 r. AP Opole. Am Nysy, nr 25.

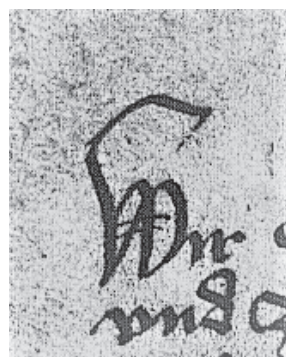
Ilustracja nr 15. Inicjał na dokumencie biskupa wrocławskiego Henryka z 1307 r. AP Opole. Am Nysy, nr 5.

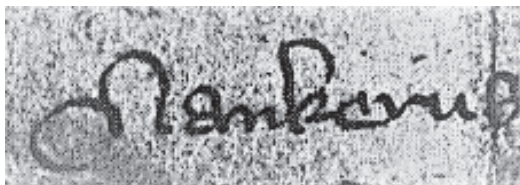
Ilustracja nr 16. Inicjał na dokumencie biskupa wrocławskiego Jana z 1300 r. AP Opole. Am Nysy, nr 3.

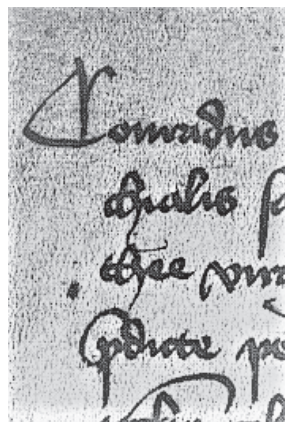
Ilustracja nr 17. Inicjał na dokumencie biskupa wrocławskiego Wawrzyńca z 1226 r. AP Wrocław. Zespół: Dokumenty miasta Wrocławia, nr 4.

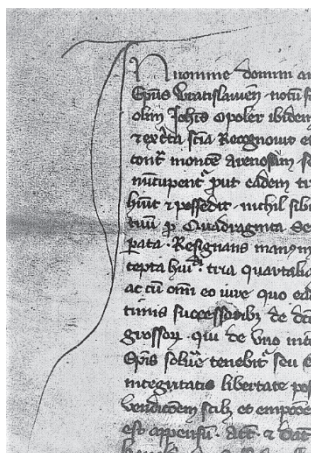
Ilustracja nr 18. Inicjał na dokumencie biskupa wrocławskiego Konrada z 1421 r. AP Opole. Am Kluczborka, nr 16.

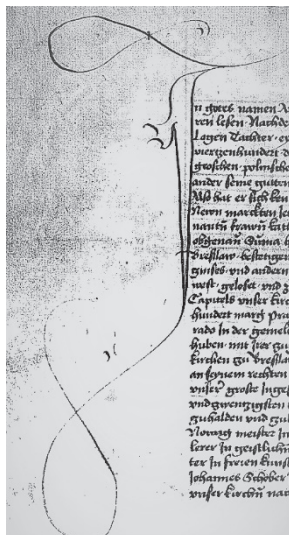
Ilustracja nr 19. Inicjał na dokumencie biskupa wrocławskiego Nankera z 1326 r. AP Opole. Am Nysy, nr 11.

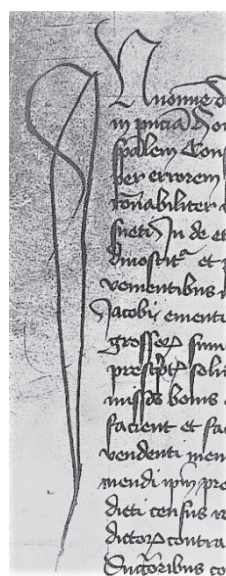
Ilustracja nr 20. Inicjał na dokumencie biskupa wrocławskiego Konrada z 1434 r. AP Opole. Am Nysy, nr 177.

Ilustracja nr 21. Inicjał na dokumencie biskupa wrocławskiego Przeclawa z 1351 r. AP Opole. Am Nysy, nr 19.

Ilustracja nr 22. Inicjał na dokumencie biskupa wrocławskiego Konrada z 1426 r. AP Opole. Am Nysy, nr 147.

Ilustracja nr 23. Inicjał na dokumencie biskupa wrocławskiego Jana z 1488 r. AP Opole. Am Nysy, nr 298.

*

Bibliografia

Źródła rękopiśmienne

- Archiwum Państwowe w Opolu (AP Opole)
Zespół: Akta miast (Am)
Akta miasta Kluczborka, nr 16.
Akta miasta Nysy, nry 3, 5, 11, 19, 25, 27, 35, 40, 56, 60, 61, 92, 99, 104, 128, 134, 147, 151, 174, 177, 209, 224, 298.
Akta miasta Paczkowa, nr 93.
Archiwum Państwowe we Wrocławiu (AP Wrocław)
Zespół: Dokumenty miasta Wrocławia, nr 4.
Rep. 57, nr 4.
Rep. 116, nr 13.

Źródła drukowane

- 2004–2017. *Regesty dokumentów przechowywanych na Górnym Śląsku*. Red. Antoni Barciak, Karel Müller. T. 1–3. Opava – Opole – Katowice: Zemský archiv v Opavě, Archiwum Państwowe w Opolu, Archiwum Państwowe w Katowicach.
Stelmach Roman. Oprac. 2014. *Katalog średniowiecznych dokumentów przechowywanych w Archiwum Państwowym we Wrocławiu*. Racibórz: Wydawnictwo i Agencja Informacyjna WAW Grzegorz Wawoczny.

Opracowania

- Alexander Jonathan J.G. 1978. *Initialen aus großen Handschriften*. München: Prestel Verlag.
Alexander Jonathan J.G. 1992. *Medieval Illuminators and Their Methods of Work*. London: Yale University Press.
Bielińska Maria. 1961. „Kancelaria Władysława Łokietka w latach 1296–1299. Ze studiów nad kancelarią wielkopolską”. *Studia Źródłoznawcze* 6: 21–80.
Bobowski Kazimierz. 1988. *Dokumenty i kancelarie książęce na Pomorzu Zachodnim do końca XIII w.* Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.
Bobowski Kazimierz. 2008. *Dokumenty, kancelarie i ośrodki skrypcyjne na obszarze Księstwa Rugijskiego do 1325 r.* Zielona Góra: Uniwersytet Zielonogórski.

- Cirlot Juan E. Oprac. 2001. *Słownik symboli*. Tłum. Ireneusz Kania. Kraków: Wydawnictwo Znak.
- Dębosz Dorota. 2009. Kultura piśmienna kancelarii Przemysławów opawskich do początku XV w. *W Drugie polsko-czeskie forum młodych mediewistów. Mediewista wobec źródła – teoria i praktyka*. Red. Józef Dobosz, Jakub Kujawiński, Marzena Matla-Kozłowska, 229–242. Poznań: Instytut Historii UAM.
- Dominiak Wojciech. Red. 2016. *Prudnik w średniowieczu. Studia nad początkami miasta*. Prudnik: Muzeum Ziemi Prudnickiej.
- Gehin Paul. Red. 2008. *Jak czytać rękopis średniowieczny*. Tłum. Barbara Spiralska. Warszawa: Mówią Wieki.
- Gutbrod Jürgen. 1965. *Die Initiale in Handschriften des achten bis dreizehnten Jahrhunderts*. Stuttgart: Kohlhammer.
- Koczerska Maria. 1983. „Miniatura na dokumencie odpustowym kardynała Oleśnickiego z 1449 r.”. *Biuletyn Historii Sztuki* 45: 163–174.
- Koczerska Maria. 2004. *Zbigniew Oleśnicki i Kościół krakowski w czasach jego pontyfikatu (1423–1455)*. Warszawa: DiG.
- Miodońska Barbara. 1993. *Małopolskie malarstwo książkowe 1320–1540*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Nordenfalk Carl. 1970. *Die Spätantiken Zierbuchstaben*. Stockholm: Egnellska Boktryckeriet.
- d’Onofrio Giulio. 2005. *Historia teologii. Epoka średniowiecza*. Tłum. Wiesław Szymona. Kraków: Wydawnictwo M.
- Pietrzyk Iwona. 2017. „Inicjały na czternastowiecznych dokumentach książąt opolskich (Bolesława II i Bolesława III)”. *Średniowiecze Polskie i Powszechne* 9 (13): 93–112.
- Pietrzyk Iwona. 2021. „Zaniedbanie, brak czasu czy powszechna praktyka średniowiecznych kancelarii, czyli o brakujących inicjałach w dokumentach śląskich”. *Średniowiecze Polskie i Powszechne* 13 (17): 161–181.
- Potkowski Edward. 2007. *Imagines verborum. O inicjałach i przestrzeni wizualnej w książce wczesnego średniowiecza*. W *Polska, Europa, Afryka. Studia ofiarowane Profesorowi Bronisławowi Nowakowi w 65. rocznicę urodzin*. Red. Marian Dygo, Adam Koseski, Marek Pawełczak, Józef R. Szaflik, Paweł P. Wiczorkiewicz, 147–158. Pułtusk: Akademia Humanistyczna im. Aleksandra Gieysztora.
- Rajman Jerzy. Oprac. 2006. *Encyklopedia średniowiecza*. Kraków: Wydawnictwo Zielona Sowa.
- Rück Peter. Oprac. 1996. *Graphische Symbole in mittelalterlichen Urkunden. Beiträge zur diplomatischen Semiotik*. Sigmaringen: Jan Thorbecke Verlag.
- Tabor Dariusz. 2004. *Iluminacje cysterskich kodeksów śląskich XIII w.* Kraków: Księgarnia Akademicka.
- Tabor Dariusz. 2008. *Malarstwo książkowe na Śląsku w XIV w.* Kraków: Księgarnia Akademicka.

- Tomczyk Przemysław P., Pruszkowska-Przybylska Paulina, Klejps Alicja. 2016. „Symbole państwowe jako obiekt zainteresowania etnobotaniki – występowanie motywów drzew w symbolach państwowych krajów słowiańskich i ich znaczenie”. *Etnobiologia Polska* 6: 117–128.
- Sułkowska-Kurasiowa Irena. 1991. Inicjały na średniowiecznych dokumentach monarszych w Polsce (do 1444 r.). W *Kultura średniowieczna i staropolska. Studia ofiarowane Aleksandrowi Gieysztorowi w pięćdziesięciolecie pracy naukowej*. Red. Danuta Gawinowa i in., 171–177. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Walczak Marek. 2002. Ikonografia miniatury na dokumencie odpustowym kardynała Zbigniewa Oleśnickiego z roku 1449 w świetle papieskiej i soborowej propagandy w średniowieczu. W *Magistro et Amico amici discipulique. Lechowi Kalinowskiemu w osiemdziesięciolecie urodzin*. Red. Jan Gadomski i in., 481–504. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Wałkowski Andrzej. 1991. *Dokumenty i kancelaria księcia Bolesława II Rogatki*. Zielona Góra: Uniwersytet Zielonogórski.
- Wałkowski Andrzej. 1991. *Dokumenty i kancelaria księcia legnickiego Henryka V Grubego*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.
- Werbung Andrian. 1992. „Die Fehlende Initiale”. *Zeitschrift für bayerische Landesgeschichte* 55: 51–64.
- Zarzewny Rafał. 2004. „Ryba jako symbol eucharystyczny w literaturze, ikonografii i epigrafice wczesnochrześcijańskiej”. *Studia Antiquitatis Christianae* 17: 245–265.
- Żerelik Rościśław. 1991. *Kancelaria biskupów wrocławskich do 1301 r.* Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.

*

Streszczenie: Pośród motywów graficznych wykorzystywanych do ozdabiania inicjałów na średniowiecznych dokumentach biskupów wrocławskich wyróżnić można kilka dominujących tendencji jak: zdobienia z motywem zwierzęcym – ryby, roślinnym – dębem oraz winorośli, a także w postaci wzorów geometrycznych. Stosunkowo częstą praktyką było łączenie ze sobą elementów geometrycznych z roślinnymi czy zwierzęcymi, co owocowało powstawaniem swoistych zdobniczych hybryd. Ponadto inicjały ozdabiano poprzez wypełnianie je atramentem, którym został spisany cały dokument, zwiększeniem go względem całego tekstu oraz rysowaniem jedynie konturu litery, z prawdopodobnym zamiarem jej późniejszego wypełnienia. Analizowanym dokumentom nieobce było również pozostawienie pustych przestrzeni w miejscach, gdzie powinny widnieć inicjały.

Słowa kluczowe: inicjały, motywy graficzne, dokumenty biskupów wrocławskich, paleografia, średniowiecze.

Abstract: Graphic Motifs in the Initials of Documents of the Bishops of Wrocław in the Middle Ages. Among the graphic motifs used to decorate initials on medieval documents of Wrocław bishops, several dominant tendencies can be distinguished, such as decorations with animal motifs – fish, floral motifs – oak and grapevines, as well as in the form of geometric patterns. A relatively common practice was to combine geometric elements with plant or animal, which resulted in the creation of specific ornamental hybrids. Moreover, the initials were decorated by filling the initial with the ink, which the entire document was written, increasing the initial with respect to the entire text, and drawing only the outline of the letter with the probable intention of filling it in later. The analyzed documents were also familiar with leaving empty spaces in places where initials should appear.

Keywords: Initials, Graphic motifs, Documents of Bishops of Wrocław, Paleography, Middle Ages.